

Pomorzanie w Ziemi Świętej (do końca XVI w.). Rekonesans badawczy

Joanna A. Kościelna

Szczecin

joanna.koscielna@o2.pl

Abstrakt

Pomorzanie pielgrzymowali do Ziemi Świętej od XIII w. Fragmentaryczne przekazy źródłowe nie pozwalają na pełne odtworzenie częstotliwości tych peregrynacji. W artykule omówione zostały relacje kilku podróżników (Konrad Grünemberg, Georges Lengherand, Michael Heberer, Hans Jakob Breuning von Buchenbach), którzy spotykali Pomorzan w Palestynie i w Egipcie w 2. połowie XV i w XVI w. Nieco więcej uwagi poświęcono podróżom Branta von Borcke, Bernda von Malzana i Petera Kameke. Istniejące materiały, takie jak mowy pogrzebowe (ich część biograficzna), drukowane i rękopiśmienne opisy podróży Europejczyków oraz staropomorska literatura piękna to niewyzyskane źródła pozwalające na pełniejsze rozpoznanie szlaków podróżniczych Pomorzan w dobie Renesansu i tym samym na uzupełnienie biografii wielu pomorskich osobistości epoki wczesnonowożytnej.

Abstract

Pomeranians made pilgrimages to the Holy Land since the beginning of the 13th century. Fragmented source documents are insufficient for the purpose of full reconstruction of the frequency of those peregrinations. The article discusses accounts of a few travellers (Konrad Grünemberg, Georges Lengherand, Michael Heberer and Hans Jakob Breuning von Buchenbach), who met Pomeranians in Palestine and Egypt in the second half of the 15th and in the 16th centuries. Journeys of Brant von Borcke, Bernd von Malzan and Peter Kameke received more consideration. Existing documents, such as eulogies (their biographical parts), prints and manuscripts describing journeys made by Europeans to the Holy Land as well as Old Pomeranian literature are unexplored sources providing a broad insight into travel routes followed by Pomeranians in the Renaissance period and simultaneously complementing biographies of many eminent Pomeranians of early modern times.

Słowa kluczowe

Ziemia Święta, *peregrinationes maiores*, pielgrzymka, Gryfici, Borante (*Brant*) von Borcke, Bernd von Maltzan, Peter Kameke, Georg Köpke, Ambrosius Tesmar, Johann Rattich, Konrad Grünemberg, Georges Lengherand, Michael Heberer, Hans Jakob Breuning von Buchenbach, Heinrich Kielmann

Keywords

Holy Land, *peregrinationes maiores*, pilgrimage, House of Griffins, Borante (*Brant*) von Borcke, Bernd von Maltzan, Peter Kameke, Georg Köpke, Ambrosius Tesmar, Johann Rattich, Konrad Grünemberg, Georges Lengherand, Michael Heberer, Hans Jakob Breuning von Buchenbach, Heinrich Kielmann

Studia nad ruchem pielgrzymkowym i podróżami Pomorzan w dobie średniowiecza i epoki wczesnonowożytnej, mające tradycję związaną z rozważaniami

zainicjowanymi jeszcze w XIX w.¹, obecnie są kontynuowane przez grono uczonych polskich i niemieckich². Podstawową, podkreślaną przez naukowców trudnością w badaniach nad peregrynacjami mieszkańców Księstwa Gryfitów jest fragmentaryczność źródeł i ich lakoniczność. Dotyczy to także tak zwanych „wielkich podróży”, *peregrinationes maiores*, odbywanych do Rzymu, do św. Jakuba z Composteli, a zwłaszcza do Jerozolimy – miejsca w świadomości chrześcijan szczególnie³.

Martin Wehrmann zwrócił uwagę, że dla okresu średniowiecza źródłowo poświadczona jest jedynie jerozolimska peregrynacja, *iter peregrinationis versus terram sanctam*, księcia Kazimierza II Młodszego, syna Świętobora II, która miała miejsce około roku 1277⁴. Thomas Kantzow (1505-1542) podaje, że wcześniej w Ziemi Świętej był Kazimierz II dymiński (ca 1179-ca 1219), syn Bogusława I i Anastazji: *Książę Kazimierz [II] jednak ochotę powziął i wolę, iżby Grób Święty nawiedzić oraz kraj obaczyć i miejsce, gdzie Chrystus w człowieczym swym żył wcieleniu, toteż w roku 1217 wyruszył z okazałym orszakiem. Gdy zaś wszystko podług upodobania obejrzał i do domu chciał wracać, zachorzał nagle i zmarł (...)*⁵. Skorygował ten przekaz Edward Rymar pisząc, iż *Kroniki pomorskie z XIV i XV w. w bałamutnym kontekście przekazały informację o śmierci Kazimierza w Ziemi Świętej. Źródła te pomyliły go z Kazimierzem Starszym Świętoborzycem, współczesnym mu, oraz Kazimierzem Młodszym Świętoborzycem, który na pewno również wyprawiał się do Palestyny. (...) Udział Kazimierza w V krucjacie, ogłoszonej w 1215 r. na soborze laterańskim, a rozpoczętej w 1217 r. wydaje się pewny, chociaż nie daje się stwierdzić, gdzie zmarł czy poległ*⁶. Badacz, za Markiem Smolińskim, nie wyklucza, iż w bojach o Damiettę wiosną i latem 1218 r. (były one fragmentem działań wojennych w czasie V krucjaty) brały udział statki pomorskie, walczące w eskadrze floty fryzyskiej⁷.

W Rzymie i być może także w Ziemi Świętej był książę Warcisław VIII (zm. 1415)⁸. Powikłaną historię jego wojaży przedstawił i uporządkował Joachim Zdrenka. Ustalił on, iż zarówno kronikarze, jak i historycy połączyli w jedno postacie dwóch Gryfitów.

¹ Barthold 1843, 493-536; Mueller 1879, 167-298; Wehrmann 1900, 33-50.

² Pełne omówienie stanu badań ze wskazaniem możliwości rozpoznania zjawiska średniowiecznych pielgrzymek na Pomorzu przedstawił ostatnio: Majewski, Rębkowski, Simiński 2016, 159-168. Badacze uwzględnili nie tylko możliwość, jaką dają średniowieczne relacje pisane (księgi miejskie, testamenty, umowy kompozycyjne, źródła proveniencji papieskiej, inwentarze wyposażenia kościołów i kaplic, księgi cudów), ale także wyniki dotychczasowych badań archeologicznych: dewocjonalia pątnicze, ampuly i zwłaszcza znaki pielgrzymie, które, jak podkreślają, stanowią *najważniejszą i najliczniejszą kategorię znalezisk* (Majewski, Rębkowski, Simiński 2016, 135-136, 155-157). Warto zauważyć, iż istnieje strona poświęcona znakom pielgrzymim: Projekt der Online-Datenbank Pilgerzeichen.de, prowadzona przez Internationales Forschungsprojekt am Kunstgewerbemuseum der Staatlichen Museen zu Berlin: <http://www.pilgerzeichen.de>.

³ Heyden 1940, 7-20. O znaczeniu Jerozolimy: Krawiec 2010, 87-91, 93-94. H. Manikowska zauważa, że koncepcja Jerozolimy jako centrum świata załamała się wraz z rozwojem kartografii, punktem krytycznym okazało się wydanie drukiem w 1477 r. *Geografii* Ptolemeusza – por. Manikowska 2008, 167.

⁴ Wehrmann 1914, 59-60. W dokumencie z 23 marca 1281 r. rycerz Johannes Romele potwierdza klasztorowi w Bukowie (Bukow) wieś Parsęcko (*Persanzig*) z 120 włókami, wcześniej nadaną przez rycerza Kazimierza (*honorabilis miles dominus Kasimirus*), pierwszego męża jego żony Mirosławy (*Merztzlaua*) – por. PU 1882, 278; PUB II/2, 445. Wydawca identyfikuje rycerza Kazimierza z księciem Kazimierzem III, co przyjmuje Wehrmann 1914, 60. E. Rymar uważa, iż był to Kazimierz II Młodszy, który zmarł, więc po 6 VII 1277 r., a na długo przed 23 III 1281 r., zapewne najpóźniej w 1280 r. podczas pielgrzymki do Palestyny albo i po powrocie z niej. Na nim wygasła linia Świętoborzców – por. Rymar 2005, 197.

⁵ Kantzow 2005a, 305.

⁶ Rymar 2005, 131-132. Jednocześnie badacz zauważa, iż (...) przy obecnym stanie badań, pozostaje jedynie ostrożnie stwierdzić, że Kazimierz zmarł w 1219 r., może w trakcie krucjaty – bo tego terminu udziału w niej nadal nie wykluczam – lub wkrótce po powrocie z niej na Pomorze – por. Rymar 2005, 133.

⁷ Rymar 2005, 133.

⁸ Zdrenka 1995, 7-8. Wersja polska, nieco zmieniona: Zdrenka 2002, 91-101.

W sierpniu 1392 r. pielgrzymkę do Ziemi Świętej podjęli książę słupski Warcisław VII i książę wologoski Warcisław VIII, a gdy Warcisław VII zachorował na Węgrzech i przerwał podróż, Warcisław VIII sam wyruszył w dalszą drogę do Wenecji. Źródła nie informują, czy dotarł do Jerozolimy, a Zdrenka uznaje za prawdopodobne, że mógł być w Rzymie. Po raz drugi wyruszył Warcisław w drogę 14 października 1406 r., jednak i tym razem nie ma pewności, czy był w Jerozolimie. Wiadomo, że 7 marca 1407 r. odwiedził papieża Grzegorza XII i otrzymał od niego złotą różę, którą po powrocie na Pomorze jesienią 1407 r. ofiarował premonstratensom z Pudaśli⁹.

W latach 1423-1424 pielgrzymkę do Jerozolimy podjął król Eryk I (ca 1382-1459)¹⁰, ale to wydarzenie jest fragmentem historii krajów, którymi wówczas rządził. Około roku 1450 w podróż do Rzymu i chyba także do Jerozolimy udał się książę Barnim VIII Młodszy (zm. 1451)¹¹.

Dobrze udokumentowana jest peregrynacja do Ziemi Świętej księcia Bogusława X (1496-1498), którą omówił wszechstronnie Edward Rymar¹². Znane są także nazwiska osób towarzyszących władcy, dzięki czemu można poszerzyć listę Pomorzan, którzy na pewno odwiedzili Bliski Wschód¹³. W podróżach poprzedników Bogusława X z pewnością również brało udział grono dworzan, ale ich imion historia nie przechowała. Przetrwała jedynie wzmianka o kasztelanie dymińskim Rochilu, który – jak się przypuszcza – uczestniczył w wyprawie księcia Kazimierza II¹⁴. W Ziemi Świętej był Nicolaus Brugehane kanclerz książąt (*quondam cancellarius domini ducis/cancellarius principum et ducum Pomeranie*), proboszcz w Darłowie i w Wolinie. Jego pać musiała mieć miejsce około roku 1432, bowiem pod tą datą wymieniony jest w „Księdze uposażeń klasztoru Korona Marii koło Darłowa” (*Liber beneficiorum domus Corone Marie (...)*) z informacją, że uczynił darowiznę na rzecz kartuzów, kiedy udał się na pielgrzymkę do Ziemi Świętej (*quum exivit peregrinando ad terram sanctam*)¹⁵.

Pielgrzymki na Wschód podejmowały także osoby spoza kręgów dworskich. O wyprawach mieszczan do różnych miejsc pielgrzymkowych piszą badacze dziejów miast, m.in. Felix Boehmer (Stargard), Hermann Riemann (Gryfice, Kołobrzeg),

⁹ Zdrenka 1995, 16-17; Buske 1975, 38-40, 42. Złota róża (Papieska róża, Róża Cnót, *Rosa aurea*) – wykonana ze złota lub pozłacanego srebra statuetka, złożona z kilku gałązek zakończonych kwiatami róży, które wypełnione są pachnącymi esencjami (balsam i piżmo). Złoto jest symbolem Zmartwychwstania Chrystusa, ciernie – Jego męki. Przyznawana jest osobom i organizacjom, które w szczególny sposób zasłużyły się dla Kościoła katolickiego – por. Rock 1913.

¹⁰ Barthold 1843, 64; Bülow 1877, 206-207; Kantzow 2005a, 511.

¹¹ Rymar 2004, 9; Kantzow 2005a, 541.

¹² Rymar 2004. Omówienie źródeł: Rymar 2004, 14-20. Ciekawe wspomnienie z pielgrzymki Bogusława X przekazał T. Kantzow pisząc, iż na Rodos pewien bogaty mieszczanin oddał księciu swego syna o imieniu Konstantyn, który po przybyciu na Pomorze pod nazwiskiem Greck mieszkał w Wolgast, a zmarł w 1528 r. w Trzebieży – por. Röhricht 1900, 193-194; Rymar 2004, 136; Kantzow 2005b, 82-106. O formach upamiętnienia podróży Bogusława X – por. Rymar 2004, 109-110, 206-208. Zdaniem niektórych badaczy śladem kontaktów Pomorzan z Ziemią Świętą mogły być kaplice św. Gertrudy w Wologoszczy (Wolgast) i św. Gertrudy w Darłowie, reprezentujące typ budowli nazywanych przez Anglików „kościółami Świętego Grobu”, będące reminiscencjami architektury Bazyliki Grobu w Jerozolimie. Kugler łączy budowę kaplicy w Wolgast z pielgrzymką Bogusława X na Wschód, zaś kaplica darłowska miała być efektem pobytu w Ziemi Świętej ex-króla Północy, Eryka I – por. Kugler 1840, 103-104. Także kaplice jerozolimskie (*Jerusalemkapellen*) mogły powstawać w związku z pielgrzymkami do Jerozolimy. Na Pomorzu pojawiły się one w XV w, wznoszono je poza murami miast. Kaplice jerozolimskie istniały w Szczecinie (fundacja burmistrza Michela von Buren i jego żony Margarete), w Stargardzie (przy kaplicy istniał szpital), w Trzebiatowie, w Pasewalku – Heyden 1937, 196.

¹³ Klempin 1859, 544-545; Röhricht 1900, 194; Paravicini 1994, 282-283; Rymar 2004, 77-87.

¹⁴ Rymar 2005, 132.

¹⁵ Lemcke 1919, 37. Nicolaus Brugehane (Brogehane, Brughehane, Bruhan) w testamencie zapisał książki i pieniądze klasztorowi Marienkron koło Darłowa. Zmarł w Lubece 15 września 1435 r. – Lemcke 1919, 54, 57, 58-59 (tu wykaz ksiąg darowanych klasztorowi), 186.

Marian Rębkowski (Kołobrzeg)¹⁶. Wiadomo, że przed 1432 r. do Jerozolimy pojechał Johannes Slef, mieszczanin kołobrzegi (ciuis Colbergensis)¹⁷ i, być może nieco wcześniej, w pierwszej dekadzie XV w., pewien mieszczanin ze Szczecina, zachowało się bowiem stosowne pozwolenie papieskie (*licentia peregrinandi*).

Nic nie wiadomo o pielgrzymkach do Jerozolimy pomorskich chłopów, ale i ich nie można wykluczyć z kręgów pątniczych, choć, jak dotychczas, brak jest wyraźnych dowodów w źródłach pisanych potwierdzających to przypuszczenie.

Ciekawie rysują się podróże szlachty od schyłku średniowiecza po koniec renesansu. W roku 1486 w Palestynie byli *her Jann Pranborken, ain lantzher ze Bomern*, który zmarł 10 sierpnia 1486 r. w Ramli (Ramlah) i *Jan von Milsan erbmarschalk des Lantz Stettin*. Obu wymienia Konrad Grünemberg (ca 1442-ca 1494)¹⁸, podróżnik, heraldyk i burmistrz Konstancji (*Konstanz*). Wydaje się, iż ów *Jan Branborken* to rycerz *Borzęta (Borante, Brant) IV z linii na Łobzie i Węgorzynie*, znany z lat 1477-1486, syn *Henninga, brat Henryka IV „Czarnego Rycerza”* (zm. 1496/1497), *radca Bogusława X, landwójt Gryfic (już w 1483) (...)*¹⁹, który według rodowej legendy miał kupić w Ziemi Świętej dwa pierścienie, przechowywane w Pęzinie do II wojny światowej (dziś jeden jest w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie), zaś *Jan von Milsan* to w rzeczywistości Bernd Maltzan (Molzahn)²⁰. Jego identyfikacja, dokonana przez Andreę Denke i Wenera Paraviciniego, oparta jest na herbarzu (*Wappenbuch*) Konrada Grünemberga, w którym nad herbem von Maltzanów widnieje napis: *von milsan erbmarschalk des lantz Stetin*²¹, a – dodać trzeba – tytuł ten nosił rycerz Bernd²².

Relacja Konrada Grünemberga o pobycie w Ziemi Świętej von Borcka i von Maltzana uwiarygodnia rodową legendę Borków, w której prawdziwość wątpili Georg Sello i Edward Rymar nie znajdując dla niej oparcia źródłowego²³.

Brant von Borcke wymieniony jest po raz ostatni w dokumencie z 1486 r. – miał brać udział, jako wójt Gryfic (*Vogt zu Greifenberg*), w wyprawie do Brunszwiku (*Zug nach Braunschweig*) na pomoc księciu Henrykowi von Braunschweig-Wolfenbüttel, który (...) *zamyślił ratunku poszukać u księcia Bogusława X, i starał się o siostrę jego Katarzynę (...)*²⁴. Badacze zakładali, iż w niej uczestniczył, a dalszą konsekwencją tej hipotezy był wniosek, że nie mógł brać udziału w pielgrzymce przed zawarciem pokoju 26 sierpnia 1486 r. Pojawiło się zatem przypuszczenie, iż pielgrzymkę odbył dziesięć lat później, w orszaku Bogusława X, co jednak klóciło się ze znanymi przekazami

¹⁶ Boehmer 1903, 353; Riemann 1924, 82-83, 207; Rębkowski 2006, 213-224; Majewski, Rębkowski, Simiński 2016, 145.

¹⁷ Lemcke 1919, 37.

¹⁸ W znajdującym się w Badische Landesbibliothek w Karlsruhe (BLK Cod. St. Peter pap. 32), jednym z czterech zachowanych odpisów (inne są w Gotha, Aarau i Lucernie) wspomina się obu Pomorzan na kartach: Blatt 7v, Blatt 2r, Blatt 31r. A. Denke 2011, 115, 369-370 – odczytuje te nazwiska jako: *Jan Branborken, ein Bannerherr aus Pommern i Jan von Milsan, Erbmarschall von Stettin*. Imię „Jan” występuje często w relacjach podróżniczych w odniesieniu do osób, których imienia autorzy nie pamiętali.

¹⁹ Rymar 2004, 131.

²⁰ Berend Maltzan II auf Wolde zwany „Berendem Złym” (*böse Berend*). Por. Kantzow 2005b, 46, 50, 73-74, zwłaszcza przypisy autorstwa E. Rymara; Lisch 1855, 7-11, 34. Nazwisko rodu występuje w postaciach: Maltzahn, Maltzan, Moltzahn, Moltzan.

²¹ BSB Cgm 9210, k. 313.

²² Lisch 1852, 110-113. W dokumencie z 30 sierpnia 1487 r. (nr DCLXXX) występuje *Berth Moltzan, ritter, erffmarschalk in dem Lande tho Stettin*. Z tytułem marszałka wymieniają go i Konrad Grünemberg, i Georges Lengherand.

²³ Rymar 2004, 131.

²⁴ O wyprawie: Wehrmann 1904, 244; Kantzow 2005b, 63.

niewymieniającymi go ani wśród osób tworzących świętą władcy w drodze do Italii, ani na liście pasażerów galery płynącej z Wenecji do Ziemi Świętej²⁵.

Wszystko wskazuje, iż Brant von Borcke w ekspedycji brunszwickiej nie uczestniczył. Pośrednio potwierdza to jeden ze świadków w procesie toczonym przez Wolfa von Borcke z Karstenem von Borcke przed Sądem Nadwornym (*Hofgericht*) w roku 1528²⁶ mówiąc, iż dwa należące do Branta konie wziął ze sobą na wyprawę Henryk (*Hinrick*) Borcke²⁷. W roku 1486 nieobecny w domu był także Bernd Maltzan, bowiem – jak wynika z wydanego przez Geoga Christiana Friedricha Lischa kodeksu dyplomatycznego rodu von Maltzahn²⁸ – w roku tym nie wykonywał żadnych czynności prawnych.

Pobyt Branta von Borcka w towarzystwie Bernda Maltzana oraz jego śmierć w Ziemi Świętej poświadczają zeznania świadków we wspomnianym procesie, którzy twierdzili, iż Brant *w drodze do Grobu Świętego zmarł (up dem wege na dem hiligen grave mit dode verfallen)*, i że był tam z nim pan Bernd Moltzan (*dar was bi eme er Bernd Moltzan*)²⁹. Jednoznacznym wsparciem zarówno wiedzy osób przesłuchiowanych przez sąd, jak i tradycji rodowej Borcków jest relacja Grünemberga. Autor podaje, iż Brant von Borck wraz z liczną grupą peregrynantów, wśród których byli m.in. książę Jan Bawarski (*Johann von Bayern*)³⁰ i hrabia Wilhelm von Werdenberg, 31 maja 1486 r. wsiadł w Wenecji na statek patrona Agostino Contarini. Trzy dni później, 2 czerwca galera wypłynęła z portu³¹. 23 lipca podróżni dotarli do Jaffy³². Tu 16 dni czekali na pozwolenie odbycia pielgrzymki³³. Do Ramlah (Rama) dotarli 10 sierpnia 1486 r.³⁴, gdzie Borcke zmarł, nie dojechawszy do Jerozolimy³⁵.

Maltzan kontynuował podróż; nie tylko odwiedził święte miejsca w Palestynie, ale był jeszcze na Synaju i w Egipcie. Takie informacje przynoszą wspomnienia George'a Lengheranda (jak się sam przedstawia: *George Lenguerand de la ville de Mons ou pays de Haynnau / Hainaut*), w tym samym czasie podróżującego po Bliskim Wschodzie. Lengherand opowiada, iż kilka osób odbywających pączę wraz z Grünembergiem zdecydowało się wyruszyć w jego towarzystwie do klasztoru św. Katarzyny na Synaju. W tej grupie byli *Bernard, marszałek ziemi księcia szczecińskiego i jego towarzysz nazywany Bratem Hansem (Bernard, mareschal ou pays du duc de Stettin et son compaignon nommé Broudehans)*. Broudehans drugiego dnia podróży, 14 września 1486 r. zachorował i wrócił do Jerozolimy, do kościoła (klasztoru) franciszkanów na Syjonie, rezygnując z wędrówki do św. Katarzyny

²⁵ Sello 1910, 364. E. Rymar z zastrzeżeniami przyjmuje, iż na statku, jako przedstawiciel rodu Borków mógł być Karsten von Borcke – por. Rymar 2004, 84-85.

²⁶ Sello 1910, 364-365.

²⁷ Sello 1910, 364.

²⁸ Lisch 1852, 92-107 (dokumenty od 17 maja do 12 listopada 1486 r.). Po przerwie pojawia się w dokumencie z 30 sierpnia 1487 r.

²⁹ Sello 1910, 364.

³⁰ Johann von Pfalz-Mosbach, ur. 1443, zm. 4 października 1486 r. w Jerozolimie, pochowany w klasztorze franciszkanów na Syjonie.

³¹ Denke 2011, 146.

³² Denke 2011, 154.

³³ Manikowska 2008, 127. Zgodę wydawały mamelukie (potem tureckie) władze Jerozolimy.

³⁴ Denke 2011, 155.

³⁵ Pielgrzymi dotarli do Jerozolimy 15 sierpnia 1486 r. tu większość z nich została pasowana na rycerzy Grobu, następnie udali się do Jerycha i nad Jordan, 27 sierpnia opuścili Jerozolimę a 30 sierpnia wypłynęli z Jaffy. W Wenecji byli 16 listopada 1486 r. – por. Röhrich 1900, 167-168.

(*le compaignon du marischal fut sy mallade qu'il le failly remener en l'eglise du Mont de Sion en Jherusalem, et en fut son voyage de sainte Catherine rompu*)³⁶.

Po powrocie na Pomorze rycerz Bernd odwiedził Borcków i oddał im pieniądze, które zostawił Brant³⁷, przy tej okazji mógł ofiarować jego rodzinie różę z Jerycho, którą później przez kilka wieków przechowywano w pęzińskim zamku. Historia pielgrzymki nie wyjaśnia jednak pochodzenia dwóch starych i otoczonych legendami pierścieni Borków³⁸.

Trudno dziś stwierdzić, jak licznie poddani Gryfitów odwiedzali Jerozolimę w dobie Renesansu. Mimo, iż był to czas wielkiej ruchliwości związanej z nowymi zjawiskami wyjazdów akademickich (*Bildungsreisen, peregrinatio academica*) i arystokratycznych podróży kawalerskich (*Grand Tours Kavalierstouren*), badania nad podróżami Pomorzan w XVI-XVII w. są w fazie początkowej.

Wydaje się, iż pewną przeszkodą w podejmowaniu przez mieszkańców Księstwa wojaży do miejsc świętych mógł być wyznawany przez nich luteranizm. Sean Eric Clark, autor pracy poświęconej podróżom protestantów do Palestyny, zauważa jednak, że pomimo krytycznego stosunku wyznań reformowanych do religijnego pielgrzymowania, w którym widziano przejaw potępianych praktyk katolickich, kultu świętych i nauki o odpustach, wyznawcy Lutra dość licznie przybywali do Ziemi Świętej. Furtę otworzył sam Reformator zwracając uwagę na możliwe, co prawda tylko dla nielicznych, korzyści wynikające z podjęcia pielgrzymki³⁹.

W szesnastowiecznych relacjach z wypraw na Wschód pojawiają się osoby pochodzące z Pomorza. W 1563 r. był w Jerozolimie Dietrich von Schwerin, którego wymienia Alexander von Pappenheim z Grönenbach (1530-1612)⁴⁰. W różnych okolicznościach spotykał na Bliskim Wschodzie Pomorzan Michael Heberer (ca 1560-1623)⁴¹; w roku 1585 na tureckiej galerze wśród 92 chrześcijańskich jeńców poznał Georga Köpkego z Bytowa (*von Büttaw bürtig*)⁴². Przez pewien czas był z nim

³⁶ Lengherand 1861, 143, 146; Röhricht 1900, 168; Denke 2011, 107-109.

³⁷ Sello 1910, 364.

³⁸ O pierścieniach Borcków: Dähnert 1755, 295-296; Barthold 1840, 413; Lemcke 1908, 77-79; Sello 1910, 365-366. Pierścienie zaginęły w nieznanych okolicznościach pod koniec drugiej wojny światowej, jeden odnalazł się i od 1998 r. jest własnością Muzeum Narodowego w Szczecinie, jego szczegółową analizę przeprowadziła Monika Frankowska-Makala, wskazując, iż jest to sygnet pieczętny pochodzący z końca XII w. Na pierścieniu wyobrażona jest postać stojącego mężczyzny z wólcnią w jednej ręce i z tarczą w drugiej oraz inskrypcja, której litery rozdzielają dwa równoramienne krzyże. Odczytanie sensu inskrypcji, mimo prób, nie powiodło się. Frankowska-Makala 2000, 308-309, 311.

³⁹ Scheutz 2005, 15-17, 19-20; Manikowska 2006, 255-265; Clark 2013, 70-71.

⁴⁰ Röhricht 1900, 242.

⁴¹ Michael Heberer (ca 1560-1623) – niemiecki podróżnik, poeta, krewny Filipa Melanchtona. Podróże rozpoczął w 1582 r. po ukończeniu studiów w Heidelbergu. Był we Francji, Italii i w Egipcie. W maju 1585 r. dostał się do niewoli tureckiej i spędził w niej jako galernik trzy lata. W 1587 r. wrócił przez Włochy i Hiszpanię do Niemiec, od 1592 r. był w służbie elektora reńskiego Fryderyka IV (*Friedrich IV. von der Pfalz*), pracując w jego kancelarii jako *Archipalatinus scrinii custos*. Swe przygody opisał w wydanym w 1610 r. dziele: *Aegyptiaca Servitus: Das ist Warhafte Beschreibung einer Dreyjähriren Dienstbarkeit So zu Alexandrien in Egypten ihren Anfang vnd zu Constantinopel ihr Endschafft genommen. Mit zwo angehenkten Reisen die er nach seiner Dienstbarkeit in Vier Königreich Böhem Polen Schweden Dennemarckt ... vollbracht Gott zu Ehren und dem Nächstzen zur Nachrichtung in Drey unterschiedene Bücher außgetheilt und mit etlichen Kupfferstücken in Druck verfertigt Durch Michael Heberer von Bretten ...*, Heydelberg [1610]. Biogram na podstawie: Franck 1880, 197-198; Röhricht 1900, 260-264. W życiu Heberera były szcześcińskie wątki, bowiem jego szwagrem był doktor Joachim Eger ze Szczecina – por. Heberer 1610, 657. Ponadto Heberer krótko opisał Anklam (s. 598-599), Greifswald (s. 600-602), Rugię (s. 603 – półwysep Jasmund uważa za wyspę), Szczecin (s. 659-662).

⁴² Heberer 1610, 84.

skuty⁴³, razem cierpieli z powodu upału i braku wody⁴⁴. Heberer był pelen podziwu dla hartu ducha towarzysza niedoli, którego nazywa *pobożnym i dobrym*⁴⁵ i któremu poświęca znaczne partie swych wspomnień. Obaj pływali jako galernicy między Aleksandrią, Cyprzem, Bejrutem, Trypolisem⁴⁶. W 1586 r. w Aleksandrii Heberer poznał Ambrosiusa Tesmara z Kołobrzegu (*Ambrosius Tesmar, auss Pommern von Kolberg*⁴⁷, także: *Ambrosius Tessmayer*⁴⁸), a w roku 1587 zawarł znajomość z Johannem Rattichem, złotnikiem ze Słupska, *Goldschmidt Hans Rattich genant (...) von der Stolp bürtig*. Wraz z nim próbował zorganizować pomoc dla Köpkego, wszelkimi sposobami usiłującego zbiec z niewoli⁴⁹. W Konstantynopolu pomorski Papillon umknął z galery i na greckim statku, przez Kretę i Malte⁵⁰ *szczęśliwie wrócił do swej ukochanej ojczyzny*, o czym Heberer dowiedział się z listu Ratticha⁵¹, *człowieka godnego i życzliwego*, mającego udział w przygotowaniu tej brawurowej ucieczki⁵². Słupszczanin był w kręgu osób, które próbowały doprowadzić do uwolnienia z galer także Heberera i robili wiele, by ulżyć jego doli. Wiadomo na pewno, iż Rattich odwiedził Jerozolimę⁵³. Innym Pomorzanie podróżującym po Bliskim Wschodzie był Reinhold Brinckh⁵⁴, którego w roku 1587 spotkał w Trypolisie Ernst von Buseck zwany Mönch (*Münch*)⁵⁵.

W bliżej nieznanym czasie podróż na Wschód odbył Peter Kameke (1541-1615), doradca i marszałek dworu księcia Jana Fryderyka. Choć był potężną, wpływową postacią, wiadomo o nim zadziwiająco mało⁵⁶. Trochę powiedział o sobie i przebiegu swej kariery w liście do księcia Filipa II z końca 1607 r.⁵⁷ Pisze w nim m.in., iż dwa razy przejechał Italię i o podróży do Jerozolimy i Ziemi Świętej, ale dat tych wydarzeń nie podaje⁵⁸. Odbywał także wędrówki do Danii, Francji, Anglii, Turcji⁵⁹. Po powrocie

⁴³ Dawalo im to obu pewną pociechę, ponieważ mogli ze sobą rozmawiać, wkrótce jednak Heberera odłączono od Pomorzanie i posadzono między Francuzem i Hiszpanem. Heberer 1610, 96.

⁴⁴ Heberer 1610, 87.

⁴⁵ Heberer 1610, 100. O dokonaniem przez Köpkego odkryciu przy burzeniu murów w Kairze (Cayra) (s. 126); o jego próbie ucieczki (s. 137); o rozdzieleniu obu (s. 164); o drugiej próbie ucieczki (s. 176-177).

⁴⁶ Röhricht 1900, 261.

⁴⁷ Heberer 1610, 156; Röhricht 1900, 261.

⁴⁸ Pod tym nazwiskiem wspomina go „niemiecki Odyszeusz”, Karl Nützel von Sündersbühl (1557-1614) patrycjusz z Norymbergi, podróżujący do Konstantynopola, Ziemi Świętej i Egiptu w 1586 r.; Röhricht 1900, 273. Manuskrypty relacji Nützela z Ziemi Świętej znajdują się w bibliotekach w Norymberdze i w Londynie – por. Röhricht 1900, 274-275; Ermstberger 1964, 28-96.

⁴⁹ Heberer 1610, 172, 174; Röhricht 1900, 271-272.

⁵⁰ O udanej ucieczce Köpkego z galery stojącej w porcie w Konstantynopolu – por. Heberer 1610, 210-214; Röhricht 1900, 262.

⁵¹ List z 23 grudnia 1586 r. – por. Heberer 1610, 221. O Rattichu (*Johann Rattich von der Stolp aus dem landt Bommerin*) wspomina Samuel Kiechel (1563-1619) z Ulm, podróżujący w latach 1586-1589 – spotkał go 11 grudnia 1587 r. w Trypolisie wracającego z Jerozolimy – por. Kiechel 1866, 253; Röhricht 1900, 282-284. Kiechel w maju 1586 odbywał podróż przez Pomorze do Gdańska. Krótko opisał Stralsund, Greifswald, Anklam, Szczecin (*Stöttin*), Kołobrzeg, Koszalin, Słupsk, Lębork – por. Kiechel 1866, 91-94.

⁵² Heberer 1610, 271.

⁵³ Heberer 1610, 274.

⁵⁴ Röhricht 1900, 275.

⁵⁵ Ernst von Buseck, zwany Münch (ca 1568-1611), członek Zakonu Niemieckiego, komtur w Mergentheim (1589), komtur w Horneck (1591). Rękopis jego wspomnień z podróży, *Rays zue dem heyligenn Landt a. 1587-1588*, znajduje się w bibliotece uniwersytetu w Giessen.

⁵⁶ Akta zgromadzone w zespolach najważniejszych dla okresu Księstwa: Archiwum Książąt Pomorskich i Archiwum Książąt Wologoskich dobrze dokumentują jego działalność jako polityka i beneficjenta książęcych nadań, a potem – po śmierci Jana Fryderyka – historię jego upadku. Wedel uważa go za złego ducha Gryfity, Johannes Micraelius za jego totumfackiego (*Fac totum*) – por. Micraelius 1723, 352.

⁵⁷ APS AKW 1193, 86-105.

⁵⁸ APS AKW 1193, 88.

⁵⁹ APS RiS 498, 31, 34.

na Pomorze szybko awansował, a w służbie Gryfitów spędził 42 lata, gromadząc w tym czasie ogromny majątek. Zmarł 23 grudnia 1615 r. w drodze do Mützelburga mając 74 lata⁶⁰. Pochowano go 20 lutego 1616 r. w krypcie pod ołtarzem w kościele w Łasinie (*Lassehne*), którą sam sobie przygotował⁶¹. Do niedawna podstawą włączenia go do grona odwiedzających Ziemię Świętą były jedynie emblematy przedstawione na jego płycie nagrobnej: nietypowo ujęty krzyż jerozolimski (przypominający bardziej krzyż św. Andrzeja) oraz połowa koła z mieczem, atrybuty św. Katarzyny z Aleksandrii. Znaki te interpretowane są jako świadectwa pielgrzymki do Ziemi Świętej i do klasztoru na Synaju⁶², co nie jest ściśle, ponieważ połowa koła św. Katarzyny ukazana na epitafium wskazuje, iż Kameke na Synaju nie był⁶³. Znaczenie tego symbolu wyjaśnia Hans Jakob Breuning von Buchenbach (1552-1617), podróżujący w latach 1579-1580 po krajach Bliskiego Wschodu. Pisze on, iż ci, którzy dotarli do Jerozolimy i odwiedzili kaplicę św. Katarzyny w Betlejem mieli prawo do umieszczenia po jednej stronie swego herbu krzyża jerozolimskiego (*Jerusolimitanische Creutz*), a po drugiej – emblematu przedstawiającego połowę koła przebitego mieczem. Ci zaś, którzy dotarli na Górę Synaj – pełnego koła przebitego złożonym mieczem. Prawo to uzyskiwali wszyscy, którzy byli w Jerozolimie i w Betlejem lub Jerozolimie i na Synaju nawet, jeśli nie byli katolikami⁶⁴.

Kwestią odrębną jest, czy Kameke był również rycerzem Grobu. Dla wielu pielgrzymów znalezienie się wśród *equites auratos Hierosolymitanos Sancti Sepulchri* nawet w XVI w. było atrakcyjne. Halina Manikowska pisze, że czasami *dostąpienie tego zaszczytu było głównym motywem podjęcia wyprawy*⁶⁵. Mimo, iż tytuł nie był specjalnie ekskluzywny⁶⁶, był zwieńczeniem trudniej, pełnej niebezpieczeństw drogi, a także nawiązaniem do legendarnej tradycji krucjatowej, przeżywającej ideowy renesans w dobie ekspansji tureckiej. Fakt posiadania go podkreślano w różny sposób, na przykład order rycerza Grobu stanowił zwieńczenie pomnika nagrobnego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” w Nieświeżu⁶⁷.

W dobie krucjat uprawnienie do kreowania nowych rycerzy *Sancti Sepulchri* mieli joannici. Po utracie Ziemi Świętej (1291 r.) przez dłuższy czas nie słychać o kontynuacji zwyczaju, nie jest też jasne, kiedy się odrodził⁶⁸. W roku 1518 papież Leon X potwierdził franciszkanom przywilej pasowania na rycerzy Grobu, (...) *a ci nadawszy mu bardziej liturgiczną oprawę dysponowali nim, jak odpustami*⁶⁹. Z opisów

⁶⁰ Najpewniej Myślubórz Wielki (*Gross Mützelburg*) lub Myślubórz Mały (*Klein Mützelburg*) w okolicy Nowego Warpna. Dzienną datę zgonu podał w swych epicediach pastor Bartholomaeus Hillius. Hillius 1615. Bartholomaeus Hillius (Hille) Starszy został pastorem w Łasinie w 1601 r., w 1611 r. sporządził inwentaryzację kościoła. Majewski 2005, 114.

⁶¹ APS RiS 498, 31, 34.

⁶² Berghaus 1867, 574-575; Majewski 2005, 115; Machura.

⁶³ Buchenbach 1612, 241-242.

⁶⁴ Buchenbach 1612, 241-242.

⁶⁵ Manikowska 2008, 63.

⁶⁶ Według szacunków badaczy, w końcu średniowiecza aż 40% pielgrzymów z Niemiec otrzymywało status rycerza Grobu. Znane są przekazy, których autorzy piszą, że franciszkanie rozpytywali pielgrzymów, który z nich jest szlachcicem, choć nie był to warunek konieczny, i chce dostąpić pasowania. Manikowska, 2008, 66-67.

⁶⁷ Bernatowicz 1990, 231.

⁶⁸ Znane są opisy obrzędu pasowania na rycerzy Grobu z XIV i XV w. – por. Manikowska 2008, 67. W nocy z 24 na 25 sierpnia 1497 r. na rycerza Grobu pasowany został ks. Bogusław X, a następnie dokonał pasowania m.in. Degenera Bugenhagena, Doringa von Ramela, Ewalda von Ostena, Ottona von Wedla, Joachima von Dewitza, Michaela von Podewilsa, Joachima von Wreecha, Sigismunda von Barfussa, Arnda von Rahmela i kilku innych – por. Rymar 2004, 128.

⁶⁹ Manikowska 2008, 67.

ceremonii, której elementami były nie tylko przysięga obrony Grobu Chrystusa, ale także wierności religii rzymskiej i papieżowi, wynika, iż protestanci nie powinni z oczywistych powodów brać w niej udziału, a minoryci pasować ich na rycerzy⁷⁰. A jednak są przykłady uzyskiwania godności rycerza Grobu przez luteran. Wolfgang Müntzer (1524-1577) zapewnia, że tytuł ten otrzymał. Samą uroczystość opisał bardzo krótko, ominął przy tym wszystkie jednoznacznie katolickie elementy obrzędu, wyekspozował oświadczenie o szlacheckim pochodzeniu i gotowości obrony Grobu na własny koszt⁷¹. Natomiast wspomniany już Breuning von Buchenbach i jego towarzysz Jean Carlier de Pinon, jako że nie byli katolikami, pasowania nie dostąpili. W świetle tych faktów trudno jest wyrokować, czy Peter Kameke uzyskał godność rycerza. Dagmar Jestrzemiński, powołując się na artykuł Horsta Gädtkego podaje, iż na tablicy epitafijnej w Łasinie, w części dziś zatartej, znajdowały się słowa: *Ritter vom Heiligen Grabe und vom Katharinenkloster in Bethlehem*⁷². Napis nie budziłby kontrowersji, gdyby wskazywał tylko, iż Kameke był w Jerozolimie i w klasztorze św. Katarzyny w Betlejem. Wątpliwości zdaje się uprawomocniać odnalezione niedawno nowe źródło informacji o pobycie ulubieńca księcia Jana Fryderyka w Ziemi Świętej, jakim jest wiersz Johanna Ludera będący częścią ekslibrisu przeznaczonego do wklejania w książki, które Kameke ofiarował kościołowi w Łasinie (*Lassehne*) w roku 1603⁷³. Luder wspomina w nim co prawda, iż Kameke (*Camichius, Kamichius*): *veterem Syriam sacra bis monumenta locorum, Reliquias, Solimum lustrat (...)*⁷⁴, ale nie pisze, że był rycerzem Grobu. Mając w pamięci fakt, jak skwapliwie marszałek wyliczał swe tytuły (*Hoffdiener, Obermarschall, Camerer, Schlosshauptmann*), należałoby się spodziewać, że powinien zasugerować poecie uwzględnienie tej godności, gdyby ją oczywiście posiadał⁷⁵.

⁷⁰ O przebiegu pasowania por. Buchenbach 1612, 241-242 (*Wie die Ritter dess Heyligen Grabs geschlagen von dem Münch oder Patre Guardiano in dem Tempel dess Bergs Calvariae*); Schweigger 1608, 300-303 (*Von der Ceremoni Ritter zu schlagen*); Müller 2011, 169; Feldkamp 2014, 200-201; Rauwolf 1582, 431-438 (*Von der Templischen Ritterschaft zu Jerusalem/ dem Johniter Orden*). Rauwolf pisze, że przysięga obejmowała zwalczanie nie tylko Turków, ale i luteran i innych heretyków – por. Rauwolf 1582, 434.

⁷¹ (...) *Wurde ich Wolff Müntzer den 26. Julij [1556] zu Ritter geschlagen unter andern gewöhnlichen Solenniteten, muss einer so zu Ritter geschlagen wird schweren dass er Adeliches Standts welcher von sein eignen Renten leben kann und von seinen Kosten wider die Unglaublichen streitten wölle. Würd ihme darauff ein Patent mit rohten anhangenden Insigel zugestellt unter dieser Subscription: Hoc est Sigillum S. Sepulchri & Equitum Hierosolymitanorum*. Müntzner 1624, 26; Clark 2013, 185.

⁷² Jestrzemiński 2010, 176.

⁷³ Treść ekslibrisu: *Der Edle Gestrenge vnd Ehrnvheste Peter Kameke der Elter Achacij Kameken vnd Christinae Borcken sehligen einiger Sohn zur Lassen etc Erbsessen vnd des weiland Durchleutigen Hochgeboren Fürsten vnd Herrn Herrn Johannes Fridrichen Hertzogen zu Stettin Pommern etc. Zwey vnd viertzigjähriger Hoffdiener Obermarschall Camerer vnd Schlosshauptmann hat diess vnnnd andere hiezu gehörige Bücher all zu dieser seiner Caspel Kirchen zur Lassen aus Christlichem gemüth vnd andacht verehret dieselbe die posteritet vnd Nachfolger als eine ewige beylage vnd Richtschnur zur Seeligkeit jhnen commendirt vnd anbefohlen sein lassen vnd hinfüro mit solchen vnd dergleichen Christlichen Büchern Gottseliger Lehrer diess Werck adaugirn vnd verbessern wollen. Geschehen zu Alten Stettin Anno 160[.].* Biblioteka Narodowa w Warszawie, Ekslibris donacyjny Petera Kameke dla kościoła w Lassen, sygn. BN SD XVI.F.1017 adl.

⁷⁴ *Ekslibris donacyjny Petera Kameke dla kościoła w Lassen (...)*. Wiersz Ludera. *Solimum (Solyma)* – średniowieczna postać nazwy Jerozolima (*Hierosolyma*), pochodząca z języka greckiego: Σόλυμα (*Solyma*). Występuje w datowanym na XII w. poemacie *Eupolemius* (Dobra wojna) anonimowego autora, częściowo opublikowanym w 1564 r. przez Georga Fabriciusa w *Schola Antiquitatum christiano puerili*.

⁷⁵ Godności Petera Kameke wymienione są nie tylko w cytowanym wyżej ekslibrisie, ale przede wszystkim na jego tablicy epitafijnej: *IM JAHRE MDCXIII HAT DER EDLE GESTENGER VND EHRNFESTER PETER KAMEKE DER ELTER ZVR LASSENE ERBSESEN [POMMERISCHER UND] WOLGASTISCHER VORNEMER XLII IEHRIGER HOFFDIENER OBERCAMERER HOFFMARSCHALL VND SCHLOSSHAVPTMAN SEINES ALTERS IM LXX JAHRE DIES GRABMAL AN STAT EINES LEICHSTEINS GIESS [XXXXX] LEBENDIGEN ERINNERUNG SEINER STERBLIGKEIT UND AN ZEIGUNG DAS ER SICH ZU EINER SELIGEN HINFAHRT*

Na podstawie źródeł objętych analizą można stwierdzić, iż Kameke był w Jerozolimie i w Betlejem, ale sprawa uzyskania przez niego tytułu rycerza Grobu na razie musi pozostać otwarta⁷⁶.

Nie ma też jasności w sprawie datowania tej podróży. Pewną wskazówką jest wpis do książki należącej do zbioru darowanego przez marszałka kościołowi w Łasinie⁷⁷. Księga ta, będąca wcześniej własnością księcia Filipa I, co ujawnia wytłoczony na oprawie skrót: V.G.G.P.H.Z.S.P. = *von Gottes Gnade Philipp Herzog zu Stettin Pommern* i rok 1552, zawiera na wewnętrznej wkładce odręczny podpis darczyńcy z datą (1578) i wyrysowanym krzyżem jerozolimskim⁷⁸. Być może w ten sposób przekazał Kameke informację, że zakończył swą podróż w 1578 r. Nieoczekiwanie ciekawy trop przynosi inwentarz podręcznej biblioteki znajdującej się we dworze w Glinnej, w którym Kameke rezydował pełniąc urząd zarządcy (*amtsmanna*) domeny kołbackiej, sporządzony w roku 1594. W katalogu książek wymieniony jest także dziennik podróży na Wschód Leonharda Rauwolfa (1535-1596), augsburskiego aptekarza i przyrodnika⁷⁹. Doradca Jana Fryderyka mógł zakupić

ZEITIG SCHICKEN WOLTE GOTT VERLENGERE IM SEINE TAGE VND VERLEIHE EIN SELIGES [XXXXX] STEHVNG AN JENNEM TAGE DVRCH IESVM VN SEREN ERLOESER AMEN – wg Majewski 2005, 114-115.

⁷⁶ Możliwe, że sprawę rozstrzyga spis pasowanych na rycerzy prowadzony w Kustodii Ziemi Świętej, opracowany i wydany w 2006 – por. Piccirillo 2006 – do tej publikacji autorka jednak nie dotarła.

⁷⁷ Od dawna było wiadome, że Kameke posiadał piękną bibliotekę, którą darował kościołowi w Łasinie. APS RiS 498, 31, 34. Księgi z tego księgozbioru zostały niedawno odnalezione w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego przez Renatę Zdero (Zamek Książąt Pomorskich w Szczecinie) i Alicję Kościelną (Archiwum Państwowe w Szczecinie). Obu Paniom dziękuję za informację o ich odkryciu i za zdjęcia. Nie jest obecnie jasne, jaka część biblioteki Kamekego się zachowała. Książki mają wklejone eklibrysy o wyżej cytowanej treści uzupełnione datą: 10 Februarij Anno 1603. Na niektórych znajdują się osobiste wpisy i notatki marszałka. Oprawione są w wytłaczane skórzane oprawy, na części jest supereklibris książąt pomorskich. Przeważają prace o treści religijnej, ale są też: *Caj Julij Cesaris des großmechtigen ersten Roemischen Keyser Historien vom Gallier vn[d] der Roemer Burgerische krieg (...)*, Meyntz 1530; *Sextus Iulius Frontinus, Sexti Iulii Frontini Kriegsanschlege (...)*, 1542; ponadto dzieło o treści astrologicznej (*Annwæ Revolutiones. Aus rechter natürlicher Kunst der Astrology (...)*) oraz komedia Zachariasia Rivandera, *Lutherus redivivus (...)*. Co najmniej jedna książka z kolekcji Petera Kameke jest w Bibliotece Narodowej. Wiadomo, że Kameke dbał o swój majątek w Łasinie; tamtejszy kościół, z którego uczynił nekropolię dla siebie i swych rodziców, wyposażył w ambonę, ołtarz i chór – por. Majewski 2005, 113-114. Hojną darowizną była biblioteka. Pewne wyobrażenie o nieobecnej mu pasji estety i kolekcjonera daje inwentaryzacja domeny kołbackiej, której był zarządcą, sporządzona w 1594 r. (zwłaszcza majątku w Chlebowie, *Chlebowischen Inventarium*, w tym samym tomie inwentaryzacja z 1600 r. wykazująca braki niżej wymienionych przedmiotów). APS AKS II/97.

⁷⁸ Wpis na wewnętrznej stronie okładki klocka o sygnaturze BUŁ, 1020265-1020259.

⁷⁹ APS AKS II/97, 473-476. Wśród ruchomości w dworze w Glinnej (*An Hausgerathe im Hofe Glina*) w komnacie Petera Kameke (*In Peter Kameken Stueben*), oprócz luksusowych przedmiotów wymieniono: mapę, *Eine Landt Tafel so Peter Kamekes dediciret sein soll*, druki wydawane w Barth, cztery oprawione portrety, obrazy, 28 miedziorytów, jakiś frywolny w treści obraz przedstawiający amory mnicha i zakonnicę – por. APS AKS II/97, 464. W jego gabinecie (*Schreibstüblein*) było 15 książek: 1. *Postilla Lutheri in folio*; 2. *Bibliae in 4, Bartische Truck*; 4. *Kirchen Ordnung*; 5. *Kirchen Agenda*; 6. dziennik podróży Leonharda Rauwolfa; 7. Georg von Anhalt (Fürst Georg von Anhalt), *Auslegung des sechzehnten Psalms: Conserva me, Domine*; 8. *Psalterz*; 9. *Kirchen Ordnung*; 10. Habermani Gebetbuch (Johann Habermann, *Geistlich Kleinod darinnen ordentlich verfasst christliche Gebet, auff alle Tage in der Wochen zu sprechen, durch D. Johan Haberman, Leipzig 1586*, lub inne wydanie), 11. *Postilla Spangenbergii* (Johann Spangenberg, *Postilla: Et Epistolae, Quae Dominicis Et Festis diebus per totum Annum in Ecclesia proponuntur, per Quaestiones pie ac sinceriter explicata, & Imaginibus artificiosè sculptis exornata; Eadem Evangelia, Et Precationes, quas Collectas uocant, quibus utitur Ecclesia, Carmine Elegico reddita*, liczne wydania, m.in. Franc[fortum], 1560), 12. *Ein Betbuch des Geistliche antidotum genandt Wolfgangi Peristerj* (Wolfgang Peristerus, *Das Geistliche Antidotum, Das ist, Ein Überaus krefftiges und heilwertiges Receipt, Praeservativ oder Ertzney Wider Die Pestilentzische Seuche und andere tödliche Kranckheiten*, Berlin 1583); 13. *Leichpredigt vber Augusti Hertzogen zu Sachsen Todt D. Martini Miri* (Martin Mirus, *Drey Leichpredigten Vber den Seligen Abschied des Durchlauchtigsten Hochgebornen Fürsten vnd Herren, Herrn Avgvsti, Hertzogen zu Sachsen ... welcher den 11. Februarij ... in diesem 86. Jar, seines Alters im 60. Jar, allhier zu Dreßden ... entschlaffen: Item, eine Leichpredigt bey dem Begrebnis ... Frewleins Anna Sabina, Churfürsten Christians ersten Fräwleins ... welche den 24. Martij ... zu Dreßden entschlaffen ... Sampt einer Vorrede an Höchstgedachten Churfürsten Christianvm, Dressden, [1586]*), 14. *Titularbuchlein* (może: Johann Helias Meichssner, Sebastian Meichssner, *Hoch oder gemainer Teütscher Nation Formular: Allen Secretarien, Statt, Gericht, auch*

Aigentliche beschreibung der Raiß (...) z racji jego wyjątkowych walorów poznawczych, ale może był też jeszcze inny powód. Rauwolf pisze, iż we wrześniu 1574 r. nad Eufratem natknął się na pewnego wielkiego Pomorzana (*ein grosser Pom[m]er*), który podjął swoisty pojedynek z miejscowym muzykaniem i przez dwie godziny ładnie śpiewał. Czy śpiewakiem był Kameke? – Nie wiadomo⁸⁰. Ostrożnie można datować podróż Kamekego do krajów Orientu na okres 1574-1578.

W latach 1578-1579 wędrował po Ziemi Świętej i Egipcie największy pomorski podróżnik czasów Księstwa, Lupold Wedel z Krępcewa (1544-1615). Był on niezmiernie ciekawą postacią, podróżował prawie przez całe dorosłe życie, od Inflant po Portugalię, od Szkocji po Ziemię Świętą i Egipt. Pod koniec życia zredagował wspomnienia, które w roku 1895 wydał w Szczecinie Max Bär⁸¹. Wedel wyjechał z Krępcewa 19 kwietnia 1578 r. Trasa prowadziła przez Berlin, Wittenbergę, Lipsk, Weimar, Bamberg, Mannheim, Donauwörth, Treviso, Mestre do Wenecji, gdzie dotarł 19 maja. 21 czerwca wypłynął z portu ku brzegom Azji. W Larnace był 16 lipca, w Trypolisie – 22 lipca, w Sydonie – 31 lipca. Do Jerozolimy wjechał 8 sierpnia. Pobyt w Ziemi Świętej zakończył 16 sierpnia, nie był to jednak koniec jego pobytu na Wschodzie, bowiem zdecydował się jeszcze na podróż do klasztoru św. Katarzyny i do Egiptu. Na Synaj przybył 4 września, 18 września był w Suezie, 20 – w Kairze, 29 września przyjechał do Aleksandrii. W drogę powrotną wyruszył 11 października 1578 r. Wracał przez Krete, Raguzę, Wenecję, Rzym, Strassburg, Berlin. Do domu w Krępcewie dotarł 18 października 1579 r. Jego wspomnienia są ciekawym i ważnym źródłem do poznania mentalności pomorskiego szlachcica przemierzającego świat w barwnym XVI stuleciu⁸².

Zbadanie szlaków wędrówek Pomorzan w XVI w. na pewno wzbogaciłoby wiedzę o kulturze pomorskiej, pozwoliłoby na uzupełnienie biografii wielu pomorskich osobistości epoki wczesnonowożytnej, na ustalenie sieci ich kontaktów, kręgów towarzyskich, intelektualnych, artystycznych, naukowych i politycznych, z którymi byli powiązani⁸³ i szerzej – wniosłoby nowe impulsy do badań nad mobilnością społeczeństwa tego czasu.

Analizy pod kątem obecności poddanych Gryfitów w Ziemi Świętej wymagają liczne, drukowane i rękopiśmienne, opisy podróży Europejczyków w epoce wczesnonowożytnej. Wartość tego typu źródeł narracyjnych dla pomoroznawstwa potwierdzają opisane przypadki peregrynacji pomorskich arystokratów.

Wydaje się, że uzasadnione nadzieje łączyć można z istniejącymi, a prawie niewykorzystanymi materiałami, takimi jak mowy pogrzebowe, zwłaszcza ich części

*Howe oder Cantzleyschreibern, Notarien vnd Concipisten, notwendig vnd nutzlich, den gemeinen Keyserlichen Rechten, ... Sampt desselben Handb[ue]chlin, gründtlichs Berichts rechts vnd wol Schreibens, ...*1563, lub podobna; 15. *Ein Bartisch psalm Buchlein* – por. APS AKS II/97, 465-466. W sypialni i innych salach znajdowały się obiekty ze srebra i z alabastru oraz portrety, landszafty, popiersia, książki (wymieniono *Pomirsche Gemaloga*; możliwe, że to: Wolfgang Jobst, *Genealogia oder Stam und Geburtlinia der durchleuchtigen und hochgebornen Fürsten und Hertzogen in Pommern, Stettin, der Cassuben und Wenden, auch in Rügen und Pommerellen*, Frankfurt a. O., 1573), meble, szkło weneckie, lustra – por. APS AKS II/97, 467-472.

⁸⁰ Rauwolf 1582, 172-173.

⁸¹ Wedel 1895.

⁸² Więcej na temat tej podróży Wedla: Kościelna 2016a, 233-279.

⁸³ Tu ważnym źródłem są także sztambuchy (*alba amicorum*) Pomorzan. Przez lata uważane były za nieistotną pozostałość przeszłości, interesującą raczej genealogów niż historyków. Dziś dostrzega się w nich ważne źródło ukazujące horyzont intelektualnych zainteresowań właściciela, mówiące wiele o jego mentalności, o poglądach na świat, religię, o systemie wartości, któremu hołdował, wreszcie o modach panujących w jego kręgu. W istotny sposób pomagają w ustaleniu faktów biograficznych – por. Kościelna 2015, 145-146.

biograficzne czy staropomorska literatura piękna. Tu zachęcającym przykładem jest sztuka konrektora Pedagogium Książęcego, Heinricha Kielmanna „Tetzelocramia” opublikowana w 1617 r. Autor wspomina w niej, choć kontekst jest ironiczny, o peregrynacjach Pomorzan do Composteli i przede wszystkim na Górę Chełmską⁸⁴, dając dowód żywej ciągle w luterańskim Księstwie pamięci o dawnych miejscach pielgrzymkowych.

Historie Branta Borcke, Bernda Maltzana czy Petera Kameke ukazują, że informacje o wożach, nawet pierwszoplanowych postaci, nie zawsze są uchwytne w rodzimym dziejopisarstwie, dlatego tak ważne jest przeanalizowanie pozapomorskich narracji podróżniczych.

Bibliografia

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

Archiwum Państwowe w Szczecinie (APS)

Archiwum Książąt Szczecińskich (AKS)

II/97 Die Einziehung der dem Peter von Kamecke verliehen gewesenen Tisch- und Kammergüter Glien, Chlebow – Amts Kolbatz und Gross Kroessin, Amts Neustettin, 1600-1618.

Archiwum Książąt Wołogoskich (AKW)

1193 Peter Kameke betr[effend] zuschriften desselben an Herzog Philipp Julius, 1600-1608.

Rękopisy i spuścizny (RiS)

498 Materiały genealogiczne do dziejów rodzin: v. Kahlen, v. Kalsow, v. Kamecke, v. Ketel (Kessel), v. Kühl (Keulen), Kholer, v. Kleist, v. Klemzen, v. Klinckgraf, v. Klinckowström, v. Klutzow, v. Knesen, v. Knigge, v. Knobelsdorff, v. Knuth], 1700-1800.

Badische Landesbibliothek w Karlsruhe (BLK)

Cod. St. Peter pap. 32 Grünenberg K., *Konrad von Grünenberg Beschreibung der Reise von Konstanz nach Jerusalem um 1487*.

wersja elektroniczna, [dostęp: 4 sierpnia 2016], <https://www.blb-karlsruhe.de/virt_bib/stpeter_pap32/frame.php?b=20&g=1>.

Bayerische Staatsbibliothek München (BSB)

Cgm 9210 Grünenberg K. *Das Wappenbuch Conrads von Grünenberg, Ritters und Bürgers zu Constanz*.

wersja elektroniczna, [dostęp: 20 sierpnia 2016], < https://www.blb-karlsruhe.de/virt_bib/stpeter_pap32/frame.php?b=13&g=2 >.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Breuning von Buchenbach J.B. v. 1612. *Orientalische Reyß Deß Edlen unnd Besten Hanß Jacob Breüning von und zu Buochenbach so er selb ander in der Tuerckey*

⁸⁴ Kielmann 1617; Kościelna, 2016b, 111-112.

under deß Tuerckischen Sultans Jurisdiction und Gebiet so wol in Europa als Asia unnd Africa ohn einig Cuchtum oder FreyGleit benantlich in Griechen Land Egypten Arabien Palestina das Heylige Gelobte Land und Syrien nicht ohne sondere grosse Gefahr vor dieser Zeit verrichtet. Alles in Fuenff unterschiedliche Meerfahrten disponiert und abgetheylet auch was in einer jeden derselben von tag zu tag fuergangen ordentlich vom Authore selbst verzeichnet: darinn ein jede abgesonderte Materi under ihr eigen Capitel oder Titul gebracht und mit schönen Kupfferstuecken gezieret. Mit angehenckter Summarischer Computation aller Meylen: sampt einem kurtzen Appendice, und außfuehrlichen Registern so wol der Capitel als anderer denckwirdigen Sachen. Mit Roem. Kays. May. Freyheit. Strassburg.

- Eklibris donacyjny Petera Kameke dla kościoła w Lassen, sygn. BN SD XVI.F.1017 adl.
- Heberer M. 1610. *Aegyptiaca Servitus: Das ist Warhafte Beschreibung einer Dreyjährigen Dienstbarkeit So zu Alexandrien in Egypten ihren Anfang vnd zu Constantinopel ihr Endschafft genommen. Mit zwo angehenckten Reisen die er nach seiner Dienstbarkeit in Vier Königreich Böhem Polen Schweden Dennemarck ... vollbracht Gott zu Ehren und dem Nechsten zur Nachrichtung in Drey unterschiedene Bücher außgetheilet und mit etlichen Kupfferstücken in Druck verfertiget Durch Michael Heberer von Bretten ...* Heydelberg.
- Hillius B. 1615. *Epicaedion in obitum (...) Domini Petri Kamichii Senioris, Illustrium, Sedinensis & Wolgastensis aularum Ducalium per annos 42. ut Consiliarij a secretaris fidelissimi: Ita Archimarschalli aulae & arcis Sedinensis Capitanei tam solertissimi quam dignitissimi et Illustris Ducalis & Episcopalis Dioceseos Camminensis per multos annos Consiliarij bene meriti, olim feudi Lassenensis, pijssime memoriae, Haeredis (...) a Bartholomoeo Hillio Pastore Lassenensi P.L.C. [Poeta Laureatus Caesareus] (...).* Stetini.
- Kantzow T. 2005a. *Pomerania: kronika pomorska z XVI wieku 1*, tłum. K. Golda, tłum. tekstów łac. E. Buszewicz; przypisy i komentarze T. Białecki, E. Rymar. Szczecin.
- Kantzow T. 2005b. *Pomerania: kronika pomorska z XVI wieku 2*, tłum. K. Golda, tłum. tekstów łac. E. Buszewicz; przypisy i komentarze T. Białecki, E. Rymar. Szczecin.
- Kiechel S. 1866. *Die Reisen des Samuel Kiechel aus drei Handschriften*, red. K.D. Haszler. Stuttgart.
- Kielmann H. 1617. *Tetzelocramia, Das ist Eine Lustige Comoedie von Johan Tetzels Ablass Kram: Wie Gott der Herr denselben, Itzo für Hundert Jahren durch sein erwehltes Rüstzeug D. Martinum Lutherum ... vmbgestossennnd außgetrieben (...).* Alten Stettin.
- Lemcke H. 1919. *Liber beneficiorum domus Corone Marie prope Rugenwold 1406-1528*, wyd. H. Lemcke. Stettin.
- Lengherand G. 1861. *Voyage de Georges Lengherand, mayeur de Mons en Haynaut, a Venise, Rome, Jérusalem, Mont Sinai & Le Kayre 1485-1486 avec introduction, notes, glossaire &c.*, red. D. Ch. Godefroy – Méniglaise. Mons.

- Lisch G.Ch.F. 1852. *Urkunden-Sammlung zur Geschichte des Geschlechts von Maltzahn 4* (1476-1525 (1554)). Schwerin.
- Micraelius J. 1723. *Johannis Micraelii Antiquitates Pomeraniae, Oder Sechs Bücher Vom Alten Pommerlande Das Erste Buch beschreibet, Was es für einen Zustand darinnen unter den alten Teutschen gehabt, und was daraus für sonderbare Züge in andere Provintzien biß auf diejenige Zeit, da sich die Wenden hineingesetzt, vorgenommen worden. Nebst denen darzu gehörigen Land-Charten.* Stettin-Leipzig.
- Müntzer W. 1624. *Reyßbeschreibung des gestrengen und vesten Herrn Wolffgang Müntzers von Babenberg, Ritters etc., von Venedig auß nach Jerusalem, Damascum und Constantinopel und dann wider nacher Venedig.* Nürnberg.
- PU 1882. *Pommerellisches Urkundenbuch*, wyd. M. Perlbach. Danzig.
- PUB II/2. 1885. *Pommersches Urkundenbuch II* (2) (1278-1286), wyd. R. Prümers. Stettin.
- Rauwolf L. 1582. *Leonharti Rauwolffen, der Artzney Doctorn, vnd bestelten Medici zü Augspurg. Aigentliche beschreibung der Raiß, so er vor diser zeit gegen Auffgang inn die Morgenländer fürnemlich Syriam, Iudaeam, Arabiam, Mesopotamiam, Babyloniam, Assyriam, Armeniam [et]c. nicht ohne geringe mühe vnnd grosse gefahr selbs volbracht neben vermeldung vil anderer seltzamer vnd denckwürdiger sachen, die alle er auff solcher erkundiget, gesehen vnd obseruiert hat. Alles in drey vnderschiedliche Thail mit sonderem fleiß abgethailt, vnd ein jeder weiter in seine sondere Capitel, wie dero innhalt in zü end gesetztem Register zu finden.* Laugingen.
- Sello G. 1910. *Geschichtsquellen des Burg- und schlossgessenen Geschlechts von Borcke 3(2)* (Sidonia Borcke. Vermischte Urkunden). Berlin.
- Schweigger S. 1608. *Ein newe Reyßbeschreibung auß Teutschland Nach Constantinopel und Jerusalem.* Nürenberg.
- Wedel L. v. 1895. *Lupold von Wedel's Beschreibung seiner Reisen und Kriegserlebnisse.* Nach der Urhandschrift herausgegeben und bearbeitet Max Bär. Stettin.

LITERATURA

- Barthold F.W. 1840. *Geschichte von Rügen und Pommern 2.* Hamburg.
- Barthold F.W. 1843. *Geschichte von Rügen und Pommern 4.* Hamburg.
- Berghaus H. 1867. *Landbuch des Herzogtums Pommern und des Fürstentums Rügen 1.* Anklam.
- Bernatowicz T. 1990. Peregrinus et miles Christianus. O nagrobku Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” w Nieświeżu. *Biuletyn Historii Sztuki* 52 (3-4), 227-249.
- Boehmer F. 1903. *Geschichte der Stadt Stargard i. Pom.* 1. Stargard i. Pom.
- Bülow G. v. 1877. Erich I. (König von Norwegen). W: *Allgemeine Deutsche Biographie* 6. Leipzig, 206-207.
- Buske N. 1975. Zwei mittelalterliche Gnadenstätten auf der Insel Usedom. *Baltische Studien NF* 61, 33-42.
- Clark S.E. 2013. *Protestants in Palestine: Reformation of Holy Land Pilgrimage in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, University of Arizona, mps rozprawy doktorskiej, [dostęp: 21 czerwca 2016], <<http://hdl.handle.net/10150/312483>>.

- Dähnert J.C. 1755. *Pommersche Bibliothek* 4. Greifswald.
- Denke A. 2011. *Konrad Grünembergs Pilgerreise ins Heilige Land 1486. Untersuchung, Edition und Kommentar*. Weimar.
- Ermstberger A. 1964. Die Reise des Nürnberger Patriziers Karl Nützel vom Sündersbühl ins Heilige Land 1586. *Archiv für Kulturgeschichte* 46, 28-96.
- Feldkamp M.F. 2014. Zwischen hofischer Gesellschaft und Devotio moderna. Die Ritter vom Heiligen Grab zu Jerusalem in der Frühen Neuzeit. W: R. Haas (red.), *Fiat voluntas tua. Theologe und Historiker – Priester und Professor. Festschrift zum 65. Geburtstag von Harm Klueting am 23. März 2014*. Münster, 197-208.
- Franck J. 1880. Heberer Michael. W: *Allgemeine Deutsche Biographie* 11. Leipzig, 197-209.
- Frankowska-Makała M. 2000. Późnoromański pierścień z Pęzina. Próba interpretacji ikonograficznej. *Materiały Zachodniopomorskie* 46, 307-320.
- Heyden H. 1937. *Kirchengeschichte von Pommern* 1. Stettin.
- Heyden H. 1940. Das Wallfahrtswesen in Pommern. *Blätter für Kirchengeschichte Pommerns* 22/23, 7-20.
- Jestrzemiński D. 2010. *Katharina von Alexandrien: die Kreuzritter und ihre Heilige*. Berlin.
- Klempin R. 1859. *Diplomatische Beiträge zur Geschichte Pommerns aus der Zeit Bogislafs X*. Berlin.
- Kościelna J.A. 2015. Sztambuch Valentina Jurgi Winthera (1578-1623) jako źródło biograficzne. W: J. Kosman (red.), *Piśmiennictwo na Pomorzu Zachodnim do końca XVII w. Szczecin*, 123-162.
- Kościelna J.A. 2016a. Relacja Lupolda von Wedla z podróży na Bliski Wschód (1578-1579). Część I: Peregrinatio Hierosolymitana Leopoldi de Wedell. *Stargardia* 10, 233-279.
- Kościelna J.A. 2016b. Śmierć i błazen. O śmierci (i życiu) błaznów: Hansa Mieszka (ok. 1540-1619) i Michaela Neubera (1596-1648). *Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny* 23, 103-128.
- Krawiec A. 2010. Jerozolima jako środek świata w średniowiecznej geografii kreatywnej. *Studia Periegetica* 5, 85-125.
- Kugler F. 1840. *Pommersche Kunstgeschichte: nach den erhaltenen Monumenten dargestellt*. Stettin.
- Lemcke H. 1908. *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirkes Stettin. Der Kreis Satzig*. Stettin.
- Lisch G.Ch.F. 1855. Joachim Maltzan, der erste Freiherr seines Geschlechts, eine biographische Skizze. *Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde* 20, 3-7.
- Majewski M. 2005. Płyta nagrobna Petera von Kameke. *Koszalińskie Zeszyty Muzealne* 25, 113-118.
- Majewski M., Rębkowski M., Simiński R. 2016. Pielgrzymki pomorskie w średniowieczu. Stan i perspektywy badań. *Przegląd Zachodniopomorski* 60 (1), 129-168.
- Manikowska H. 2006. „Hulanki były nam najlepszym nabożeństwem i odpustem...”. Późnośredniowieczne peregrinationes maiores władców: między sacrum a profanum. W: P. Kras, A. Januszek, A. Nalewajek, W. Polak (red.),

- Ecclesia, cultura, potestas: studia z dziejów kultury i społeczeństwa. Księga ofiarowana Siostrze Profesor Urszuli Borkowskiej OSU. Kraków, 255-265.*
- Manikowska H. 2008. *Jerozolima – Rzym – Compostela. Wielkie pielgrzymowanie u schyłku średniowiecza*. Wrocław.
- Mueller J. 1879. *Venetianische Actenstücke zur Geschichte von Herzog Bogislavs X. Reise in den Orient im Jahre 1497. Baltische Studien* 29, 167-298.
- Müller M. 2011. *Religiöses Leben in der spätmittelalterlichen Mark Brandenburg*. W: C. Bergstedt, H.-D. Heimann, K. Kiesant, P. Knüvener, M. Müller, K. Winkler (red.), *Im Dialog mit Raubrittern und schönen Madonnen. Die Mark Brandenburg im späten Mittelalter*. Berlin, 158-182.
- Paravicini W. (red.). 1994. *Europäische Reiseberichte des späten Mittelalters: eine analytische Bibliographie I: Deutsche Reiseberichte*. Frankfurt am Main-Berlin-Bern-New York.
- Piccirillo M. (red.) 2006. *Registrum Equitum SSmi Sepulchri D.N.J.C. (1561-1848). Manoscritti dell'Archivio storico della Custodia di Terra Santa a Gerusalemme*. Studium Biblicum Franciscanum Collectio Maior 46. Jerusalem-Milano.
- Rębkowski M. 2006. *Dokąd pielgrzymowali w średniowieczu mieszkańcy Kołobrzegu?* W: W. Stępiński, D. Szudra, R. Techman (red.), *Tempus nostrum est. Księga pamiątkowa ofiarowana profesorowi Edwardowi Włodarczykowi w 60. rocznicę urodzin*. Szczecin, 213-224.
- Riemann H. 1924. *Geschichte der Stadt Kolberg. Aus den Quellen dargestellt*. Kolberg.
- Röhrich R. 1900. *Deutsche Pilgerreisen nach dem heiligen Lande*. Innsbruck.
- Rymar E. 2004. *Wielka podróż wielkiego księcia. Wyprawa Bogusława X Pomorskiego na niemiecki dwór królewski, do Ziemi Świętej i Rzymu (1496-1498)*. Szczecin.
- Rymar E. 2005. *Rodowód książąt pomorskich*. Szczecin.
- Scheutz M. 2005. *Andacht, Abenteuer und Aufklärung - Pilger- und Wallfahrtswesen in der Frühen Neuzeit. Österreich in Geschichte und Literatur* 49, 2-38.
- Wehrmann M. 1900. *Nachrichten zu der großen Reise des Herzogs Bogislaw X. (1496 bis 1498)*. *Monatsblätter* 14, 66-74, 97-107, 129-133, 166-169.
- Wehrmann M. 1904. *Geschichte von Pommern* 1. Gotha.
- Wehrmann M. 1914. *Beziehungen pommerscher Fürsten zu Florenz*. *Baltische Studien NF* 18, 59-82.
- Zdrenka J. 1995. *Die Pilgerfahrten der pommerschen Herzöge ins Heilige Land in den Jahren 1392/1393 und 1406/1407*. *Baltische Studien NF* 81, 7-18.
- Zdrenka J. 2002. *Pielgrzymki książąt pomorskich do Ziemi Świętej i Rzymu w latach 1392/1393 i 1406/1407*. W: W. Peltz, J. Dudek (red.), *Rycerstwo Europy Środkowo-Wschodniej wobec idei krucjat*. Zielona Góra, 91-101.

STRONY INTERNETOWE

Projekt der Online-Datenbank Pilgerzeichen.de.

Internationales Forschungsprojekt am Kunstgewerbemuseum der Staatlichen Museen zu Berlin: [dostęp: 2016-12-09]

<<http://www.pilgerzeichen.de>>.

Machura W., *Koszalin – Płyta nagrobna Petera Kameke*, [dostęp: 5 sierpnia 2016 r.], <<http://epigrafika.slupsk.pl/koszalin-plyta-nagrobna-petera-kameke>>.

Rock P.M.J. 1913. *Golden Rose*. W: Ch.G. Herbermann (red.), *The Catholic*

Encyclopedia. An international work of reference on the constitution, doctrine, discipline and history of the Catholic church 6. New York. [dostęp: 1 sierpnia 2016 r.], <[https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_\(1913\)/Golden_Rose](https://en.wikisource.org/wiki/Catholic_Encyclopedia_(1913)/Golden_Rose)>.

Zusammenfassung

Pilger aus Pommern im Heiligen Land (bis Ende des 16. Jh.) – Wissenschaftliche Untersuchung

Die Bewohner von Pommern pilgerten seit dem 13. Jh. ins Heilige Land, die spärlichen Quellen lassen allerdings keine eindeutigen Aussagen zur Häufigkeit dieser Wallfahrten zu. Die zahlreichen Berichte über die Reisen der Europäer in der frühen Neuzeit, die sowohl im Druck erschienen als auch in der Form von Handschriften vorliegen, bedürfen einer Analyse, die die Präsenz von Reisenden aus den Herrschaftsgebieten der Greifen im Heiligen Land berücksichtigt. Die Bedeutung solcher narrativer Quellen für die pommersche Geschichtsforschung wird durch die beschriebenen Pilgerreisen der pommerschen Adligen Brant Borcke, Bernd Maltzan und Peter Kameke bestätigt. Daraus wird aber auch ersichtlich, dass sogar die in der einheimischen Geschichtsschreibung enthaltenen Informationen über die Berichte über prominente Reisende nicht immer greifbar sind. Umso wichtiger erscheint die Analyse der Reiseberichte, die außerhalb von Pommern niedergeschrieben worden sind.

Eine detaillierte Untersuchung der Reisen der Pommern im 16. Jh. würde das Wissen über die pommersche Kultur bereichern, die Biographien einiger pommerschen Persönlichkeiten der frühen Neuzeit ergänzen, unsere Kenntnisse über deren gesellschaftliche, intellektuelle, künstlerische und politische Verbindungen und Kontaktnetze erweitern sowie neue Impulse für Untersuchungen zur Mobilität der damaligen Gesellschaft geben.